

*Коновалова М. М.,**кандидат філологічних наук, доцент,**доцент кафедри української філології**Маріупольського державного університету*

НАЦІЄТВОРЧА КОНЦЕПЦІЯ ЛЮДМИЛИ КОВАЛЕНКО В ПРОСТОРІ ТРИЛОГІЇ «НАША, НЕ СВОЯ ЗЕМЛЯ»

Анотація. У статті ставиться завдання осмислити естетичний феномен Л. Коваленко, окреслити її світоглядно-художню концепцію в романному циклі «Наша, не своя земля». Наголошується на реалістичній моделі відображення дійсності як найдоцільнішому способі спостереження, вивчення, переосмислення й відтворення подій.

Визначено основні сюжетні лінії трилогії, подано характеристику подієвої площини твору. Підкреслено відхід письменниці від усталеної традиції українських представників прози зображувати селянську родину межі століть. Зауважено на зверненні Л. Коваленко до національної історії в урбаністичному провінційному просторі крізь призму сприйняття грецької родини. Подаючи розлогу панораму життя приазовського краю й усієї України кінця XIX – початку XX століть, вона утверджує в художньому тексті український народ як націю. З'ясовано, що визначальною є проблема збереження національної ідентичності, яка проєктується через існування в просторі Приазов'я української мови, збереження українських народних традицій та історичної пам'яті про героїчне минуле українського народу. Наголошено на широкому відтворенні способу життя й мислення значної кількості персонажів, представників різних соціальних і національних груп з відмінним світосприйманням і поглядами на життя. На прикладі жінок трьох поколінь грецького, грецько-українського роду, які в сукупності є цілісним жіночим образом у розвитку, письменниця показала зародження національної свідомості в південно-східному регіоні України – Маріуполі. Збереження національної ідентичності моделюється письменницею на чіткому протиставленні двох протилежних світів: свого – українського та чужого – російського.

Зроблено висновок про успішне поєднання в творчості письменниці двох шляхів розвитку літератури – модерного європейського дискурсу в просторі МУРу й реалістичних традицій національної літератури в американських координатах об'єднання «Слово».

Ключові слова: трилогія, урбаністичний простір, національна ідентичність, реалістичне відображення дійсності, націєтворча концепція.

Постановка проблеми. Людмила Коваленко – цікава постать в українській еміграційній літературі другої половини XX століття. У 40-х роках вона заявила про себе як досвідчений драматург. П'єсою «Героїня помирає в першому акті» письменниця долучилася до модерного європейського дискурсу в просторі МУРу. Підсумком діяльності цього періоду стала збірка драматичних текстів «У просторі і часі».

Новий етап творчості Л. Коваленко розпочався в Нью-Йорку в період діяльності Об'єднання українських письменників «Слово». Письменниця звернулася до жанру великої

і малої прози й протягом 50–60-х років видала збірки оповідань «Vita nova», «Давні дні», новел «Дві краси», фантастичну повість «Рік 2245», трилогію «Наша, не своя земля», підготувала до друку роман «Тиха вода».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На відміну від драматичних творів, які отримали позитивний відгук в українському літературознавстві, проза Л. Коваленко донедавна залишалася невідомою для українського читача. В еміграційному літературознавстві твори письменниці активно обговорювалися її сучасниками. З рецензіями на «Степові обрії» та «Прорість» у часописі «Нові дні» виступив В. Сварог [1; 2], творчу біографію до ювілею письменниці, а згодом посмертну статтю в журналі «Сучасність» підготувала Л. Залеська-Онишкевич [3], у контексті великої прози «Слова» про трилогію «Наша, не своя земля» відгукнувся Г. Костюк [4]. В Україні лише з появою в електронному доступі текстів письменниці з'являються перші спроби їх дослідження. Однак осмислення великої прози Л. Коваленко нині відбувається лише в контексті літературного процесу української діаспори (С. Луцій [5]). Сьогодні в українському літературознавстві немає жодного ґрунтовного дослідження, яке б містило об'єктивний аналіз творів письменниці. Повернути її прозу на батьківщину, здійснити поглиблену, багатогранну інтерпретацію прозового художнього доробку письменниці, визначити його місце в літературно-мистецькому просторі XX століття є актуальним завданням сучасних науковців.

Мета статті – осмислити естетичний феномен Людмили Коваленко, окреслити світоглядно-художню концепцію письменниці, спрямовану на виявлення та збереження національної ідентичності в трилогії «Наша, не своя земля».

Виклад основного матеріалу. Характеризуючи роботу Об'єднання українських письменників «Слово» за 15 років його існування, сучасник письменниці Г. Костюк підкреслив вагомe значення прози в літературному процесі зазначеного періоду. На думку автора, українська еміграційна проза «становить дуже цікавий перекий у художніх образах нашої історії та буття й психології нашої людини» [4, с. 52]. Вона є не лише «фактом поширення тем та ідей екзильної літератури, а, що найголовніше, черговим творчим корегуючим діалогом з літературою на рідній землі...» [4, с. 53]. В огляді еміграційної прози дослідник наголошував на її автобіографічному чиннику. «Більшість творів (...), – зауважував науковець, – це вистраждане і пережите авторами» [4, с. 39]. У контексті окресленої праці Г. Костюк звернув увагу на другу й третю книги Л. Коваленко («Прорість», «Її окрадену збудили»), у яких зображена «людина передреволюційного двадцятиріччя, людина в добу першої світової війни, а особливо людина в добу революції»

1917 року, вибуху національної свідомості й відродження української державності» [4, с. 53].

«Відносно реалістичною, історичною повістю доби» назвала трилогію Людмили Коваленко Л. Залеська-Онишкевич [3, с. 46]. Дослідниця наголосила, що «найголовніша тема майже всіх її творів – це Україна. Авторка в такий спосіб немов виконує свою місію – обов'язок супроти батьківщини... Майже в кожному випадку вона представляє українські проблеми, пов'язані з нашим сусідством, з росіянами і з їхніми намірами, діями та впливами на українців» [3, с. 49]. На її думку, «Людмила Коваленко вивчила добу (у цьому випадку – пережила її на власній шкірі) і звітує нам про неї у формі Мусино життя» [3, с. 49].

Намагання еміграційних письменників «зафіксувати побачене й пережите» підкреслює в дослідженні жанрових і стильових особливостей великої прози української діаспори другої половини ХХ століття сучасна українська дослідниця С. Луцій. Вона акцентує увагу на жанрі роману, який «давав можливість українським митцям глибоко осмислити власну ідентичність, історію та культуру в умовах еміграції». «Звідси прагнення прозаїків до великих полотен – дилогій, трилогій, тетралогій» [5, с. 7].

У 60-х роках ХХ століття, в епоху пошуку модерних шляхів розвитку еміграційної літератури, Л. Коваленко звернулася до реалістичної моделі зображення подій. Три романи письменниці – «Степові обрії» (1964), «Прорість» (1966), «Її окрадену збудили» (1968), об'єднані в трилогію «Наша, не своя земля», дали їй змогу переосмислити й відтворити події, свідком яких вона була. Л. Коваленко запропонувала художній текст, у якому український народ утверджувався як нація в конкретному просторі й часі. До написання таких творів ще в другій половині 40-х років спонукали теоретичні дискусії МУРу. Письменниця реалізувала завдання призначення української еміграційної літератури в 60-х роках. Її інтенція багатоаспектного відтворення часу в трилогії поглибилася особливістю зображеного простору. Концепції МУРу – «великої літератури» У. Самчука та «національно-органічного стилю» Ю. Шереха – Л. Коваленко реалізувала через творення «синтетичного образу України, її духовності в минулому, тепер і завтра» [6, с. 4] на території особливого ментально-географічного регіону України – Приазов'я.

У Перемові до першої книги «Степові обрії» зазначено, що «у трьох книгах повісті Л. Коваленко зібрала основне з її життєвих спостережень і відомостей про ту частину України, яку називали «українська Каліфорнія» і про яку в нашій літературі ще не писалось» [7, с. 7]. Письменниця намагалася віднайти в цьому просторі українську козацьку історію, культуру, пам'ять, мову й показати, що ця територія, де «живуть за своїми національними звичаями (...) українські, російські, німецькі, болгарські, грецькі села», кожне з яких «становить окремих світ» [1, с. 15], – Україна.

Реалістична основа твору є певним способом спостереження, вивчення та відображення дійсності й «майстерно поєднує національну та соціальну проблематику» в тексті [5, с. 277]. Письменниця зізнається: «... я намагалася якомога точніше, «чесніше» відтворити те, що спостерігала в ті дні. Робила я це не тому, що мені бракувало уяви для відтворення їх в іншій площині (в площині моєї уяви, а не пам'яті), а тому, що через безупинне переписування і викривлення нашої історії ці картини для багатьох стали непевними, відображеними ніби у кривому дзеркалі» [8, с. 239]. Подані Людмилою Коваленко факти репрезентують психологію її світосприймання.

У романному циклі письменниця подає розлогу панораму життя приазовського краю й усієї України кінця ХІХ – початку ХХ століття. Індивідуальні історії життя героїв, їхніх родин, усього регіону зображені в контексті загальнонаціональної історії подій. У трилогії простежуються три сюжетні лінії: 1) історія дівчини й матері Льолі (Олени Юрївни) Татарової; 2) історія її дочки Мусі Кульженко; 3) історія приазовського краю, улетілена в канву історії України кінця ХІХ – початку ХХ століть. Подієва площина твору охоплює Першу світову війну, тимчасове перебування різноманітних військових формувань на території Приазов'я й України, революцію 1917 року, голод 20-х років.

У центрі твору – мати Льоля Татарова та її дочка Муся Кульженко. Біографічний час, що передається через життєві історії героїнь, хронологічно послідовний, лінійний, події зображені без ретроспекцій. У першій частині пунктирно простежується історія життя ще однієї жінки, найстаршої з роду Татарових – мами Льолі. На прикладі жінок трьох поколінь грецького, грецько-українського роду письменниця показала зародження національної свідомості в південно-східному регіоні України – Маріуполі. Кожна з героїнь має власні уявлення про світ і погляди на нього, у якому вона живе, і відіграє свою роль у національній історії. У комплексі вони є цілісним жіночим образом у розвитку. Від покоління до покоління змінюється їхнє світосприймання й самовираження. Якщо маму Льолі зовсім не хвилювали національні питання, вона не переймалася вихованням дітей, не була пристосованою до реального життя і, як прихильниця поглядів російського дворянського минулого, захоплювалася жіночими романами, то її дочка мріє про навчання, цікавиться соціальними й національними питаннями. Льолю дивує те, що після закінчення гімназії вона не знає історії свого краю, а дискусійні висловлювання про допомогу «російському мужику» дратують. Однак побутові сімейні проблеми, замкненість географічного простору (дальше міста й навколишніх сіл вона не виїздила) беруть верх у свідомості героїні. Перед справжнім вибором у житті постає її дочка Муся Кульженко. Вона їде на навчання до Києва, бачить життя людей в інших регіонах України, зіставляє й у складний і переломний для країни момент робить свій вибір у житті. «Отак, переходячи з одного боку Бібіковського бульвару на другий, Муся, сама того не знаючи, перерізала своє життя по чіткій, точно визначеній грані, відбиваючись від берега загальноросійських партій і пристаючи до тих, що стояли під жовто-блакитними прапорами» [9, с. 250–251].

Л. Коваленко відходить від усталеної в прозоепічній традиції українських письменників зображувати селянську родину межі століть. Звернення до національної історії відбувається в урбаністичному провінційному просторі крізь призму сприйняття грецької родини Татарових. Національне самовизначення в тексті проектується через існування в окресленому просторі української мови, через традиції співати українські пісні, знати вірші Шевченка, а головне, уважати себе нащадком козацького роду.

«Перше, що визначає обличчя будь-якого народу, – наголошує дослідниця М. Данилевич, – це природа, серед якої він живе, працює, творить свою історію. Природа є постійно діючим визначальним фактором (...), у якому закорінюється й образний арсенал літератури» [10, с. 46]. Для Маріуполя таким визначальним фактором є море й приазовські степи, які окреслюють спосіб життя і характер занять у місті та навколишніх селах. З перших рядків твору відчувається захоплення

письменниці природними багатствами рідного краю, його географічним ландшафтом – морем і степом.

«Місто лежало і вигрівалося в променях південного сонця.

Спокійне і неквапливе, певне себе і того, що завтра, і не тільки завтра, а й через сто років, все буде так, як сьогодні, що ніщо не зміниться і не може змінитись, бо все йде так, як мусить бути.

Завжди буде море біля нього, а значить джерело багатства і праці. Завжди навколо буде розкинутий величезний, ледве порушений плугом цілинний степ з чорною як вороняче крило землею...» [7, с. 9].

Море годувало мешканців рибою, морським шляхом містяни відправлялися на заробітки в «далекий і чужий» Кавказ, привозили товар до міста чи везли продавати в інші країни. «А для ділових людей було майже обов'язком вийти подивитись, хто приїхав пароплавом, що привіз на продаж, а разом і набратися новин про те, що робиться на світі» [7, с. 43].

Письменниця намагається охопити своєю увагою життя не лише в місті, а й поза його межами, адже традиційно українську духовність зберігали й передавали наступним поколінням селяни. У першій частині трилогії селяни зображені «господарями землі». Вони жили «спокійно і довільно, орали землю, виїздили в море по рибу, посміхаючись, з міста і чужинців, яких набиралось все більше й більше» [7, с. 10]. Основою селянського життя була праця на землі, домашня худоба у дворі, а мрією – «простора хата на дві кімнати й кухня, крита черепицею чи гонтою, з літньою кухнею під навісом, з викопаним у землі льохом, де можна цілу зиму тримати картоплю та ярину» [7, с. 10].

Містяни (купці, маклери) вели інший спосіб життя. Вони намагалися дешево купити й вигідно продати (пшеницю, худобу тощо), вкласти гроші й отримати прибуток. У збіднілій нечесним шляхом грецькій родині Татарових, зображеній у центрі трилогії, батько і старший син їздили на заробітки на Кавказ. Важка праця, хвороби (малярія, сухоти) виснажували фізично, але давали змогу винаймати помешкання в місті, годувати сім'ю й навчати дітей у гімназії.

Селяни були носіями української мови, тому «всі чужинці, греки, німці, болгары і італійці, говорили українською мовою, мовою господаря, мовою продуцента пшениці...» [7, с. 12]. Однак у своєму середовищі містяни спілкувалися російською мовою. Вивчаючи в гімназії твори Пушкіна, Лермонтова, героїня не розуміла багатьох слів. «Льоля знала, що все це була російська мова, але не така російська, якою говорили навколо у місті, м'яка, співуча, з силою українських слів і виразів. Ні, це була мова нова, яку треба було вивчати, де наголоси і вимова давались нелегко, незвично, інакше від усього, що вона чула навкруги» [7, с. 18].

Історією України цікавилися більше ті мешканці, які потрапляли в Маріуполь із сіл чи з інших регіонів України (Кульженко). Містян, серед яких переважали етнічні греки, євреї, німці та росіяни, питання історії приазовського краю як частини України не надто хвилювали. Письменниця підсумовує: «Україна була, багата і розкішна, але не було її назви, не було її імени, не було слова, – а тому Україні не було» [7, с. 12]. Уже після закінчення гімназії Льоля Татарова вперше дізнається про Запорізьку Січ. «Я думала, що всі козаки живуть на Донській стороні», – дивується дівчина [7, с. 87]. «Вона знала всю «Русскую історію» напам'ять (...), але про Запорізьку Січ

та її руйнування вона ніде нічого не читала...» [7, с. 88]. Письменниця вводить у канву тексту «Історію» М. Костомарова як опозиційну до «історій», які пропонувалися царським самодержавством для вивчення в тодішніх навчальних закладах. Із цього часу героїно хвилює питання: «Яка це Україна?» Дослухаючись до розмов дорослих, вона піддає аналізу свої знання з історії. Провідна авторська ідея України, що викристалізовується в «Степових обрядах», поглиблюється в наступних частинах трилогії й репрезентується крізь призму сприйняття дочки Мусі Кульженко. Ідея України об'єднує всі частини трилогії, надає їм змістовності й повноти викладу.

Проблема існування української мови в Маріуполі досить гостро порушується письменницею в другій частині твору. Після повернення родини Олени Юрївни (Льолі) із села її дочка Муся зазнає глузувань з боку своїх ровесників. Навчання в гімназії, яка тоді встановлювала «лінію інтелігентності» в місті, а російська мова в ній «була першою і останньою вимогою» [9, с. 6], стало справжнім випробуванням для дівчинки. Іронію в тексті поглиблюють поради сусідки-лихварки вчитися в її дітей «інтелігентному языку». У дівчини з'являється бажання «піти в нелегальні» й кинути бомбу на тих, хто з неї сміявся. Вона по-дитячому ненавидить царську владу, «що вимела Кульженків із села, легко і без зусиль, як соломинку в куряві при дорозі» [9, с. 5]. Цей дитячий спротив з роками лише посилюється. Тому вибір Мусі в кінці другої частини приєднатися до тих, хто стояв «під жовто-блакитними прапорами», варто трактувати не як «спонтанний вибір героїні» (Л. Залеська-Онишкевич), а інтуїтивний, оснований на власних спостереженнях і життєвому досвіді.

У художньому світі трилогії Л. Коваленко широко відтворила спосіб життя й мислення значної кількості персонажів, представників різних соціальних і національних груп із відмінним світосприйманням і поглядами на життя. Через зображення їхнього побутового часопростору письменниця, на думку В. Сварога, «поділилася з нами рядом спостережень, дала певне уявлення про Приазов'я тим, хто його ніколи не бачив, ... і цим дещо зробила для заповнення прогалини в нашій літературі, яка ... майже не цікавилася іншо-національними меншинами на своїй землі» [1, с. 15–16]. Вона показала вплив конкретних історичних подій на життя й долю цих людей. Однак недоречним вважаємо висловлювання дослідника про «невідповідність» назви «Степові обрії» змістові першої частини, «бо степ у ній узагалі «не грає», а українське село з'являється лише наприкінці» [1, с. 15]. На нашу думку, усі заголовки повістей, об'єднаних у трилогію, мають символічний характер. Маріуполь у «Степових обрядах» асоціюється з неосвоєним степом, адже етнічно й соціально різні персонажі твору, які живуть у місті, – українці, етнічні греки, німці, росіяни, євреї, болгары як представники своєї доби й територіально українського простору не змогли стати однією політичною нацією, об'єднаною спільною мовою, культурою, історією. Назви наступних частин: «Прорість» і «Її окрадену збудили» – й усієї трилогії «Наша, не своя земля» поглиблюють смислове навантаження й визначають ідейно-тематичну основу текстів.

У художньому просторі першої частини повістєвого циклу місто Маріуполь, його околиці й село Петровське. У другій і третій частині – географічний простір значно розширюється й охоплює майже всю Україну (Київ, Чернівці, Лубни), Молдавію й Росію. Зображуючи російські міста Саратов, Петербург, Ростов, у яких вимушено опиняються героїні твору, письменниця

чітко моделює два протилежні світи: свій – український і чужий – російський. У Саратові, куди були евакуйовані Вищі жіночі курси, «невимовно нудно», навчання нецікаве, а люди «трохи чудні і дивнуваті». Відмінність у мові, манері говоріння, звичках, поведінці викликають у Мусі Кульженко здивування й сміх. «Я питаю її, де Вольський перевулок, ... а вона мені й каже: «При и при прямо, ... там повернешь направо и при, и при...»» [9, с. 167]. Період карантину після поїздки до «холодного і голодного» пореволюційного Петербурга стає своєрідним психологічним і духовним очищенням для героїні. «Муся відчула особливе почуття гордості від того, що тепер вона і юридично була с в о я, належала до України» [8, с. 37] «Подорожі» Росією в трилогії завершуються поїздкою Олени Юрївни (Льолі) до Ростова в пошуках свого найменшого сина. Місто нагадує Маріуполь, однак викликає неприємне враження. Воно переповнене людьми, що вештаються вулицями без конкретної мети, і полоненими в пошуках їжі. Розповсюджені хвороби: тиф, сухоти – перетворюють місто на цвинтар зі свіжовикопаними могилами. Смысл, закладений у просторовому вимірі двох антитетичних світів, дає важливу інформацію, виявляє й глибше розкриває авторську художню концепцію.

Події в трилогії беруть свій початок у географічному просторі Маріуполя. Місто є своєрідним центром, крізь просторову парадигму якого вибудовується сюжет. Героїня часто повертається додому й події, які вона бачить, розширюють картину зображення всієї України. Символічним є зображення маріупольського простору в кінці твору. Незважаючи на те що Муся в Лубнах, читач разом з Оленою Юрївною (Льолею) повертається до Маріуполя. Намагаючись не привертати увагу більшовицької влади, у напівтемній кімнаті збираються жінки й співають українських пісень. Тихий спів як своєрідний символ напівлегального становища людей у своїй країні стає голоснішим і символізує дух протистояння влади, а конкретний географічний простір у художньому творі набуває національного сенсу.

Висновки. Отже, відійшовши від модерного європейського дискурсу в просторі МУРу, Л. Коваленко в другій половині ХХ століття в американських координатах об'єднання «Слово» долучилася до реалістичних традицій національної літератури й успішно поєднала обидва ці шляхи. Вона показала зародження національної свідомості на території південно-східного регіону України, вдало поєднавши національні, соціальні й особисті проблеми. Стаття є підтвердженням перспективності тлумачення прози письменниці в системі української націєсофії.

Література:

1. Сварог В. Дівчина стає жінкою (Людмила Коваленко. «Степові обрії». 1964. «Тризуб». Вінніпег. Канада). *Нові дні*. 1965. Ч. 184. С. 13–16.
2. Сварог В. Коли фабула поборює тему (Л. Коваленко. «Прорість». Вінніпег. Канада, 1966 р.). *Нові дні*. 1967. Ч. 209. С. 13–17.
3. Залеська-Онишкевич Л. Літературна творчість Людмили Коваленко. *Сучасність*. 1970. Ч. 1 (109). С. 38–49.

4. Костюк Г. З літопису літературного життя в діаспорі. До 15-річчя діяльності об'єднання українських письменників «Слово»: 1954–1969. *Сучасність*. 1971. Ч. 9 (129). С. 37–63.
5. Лушій С.І. Романістика української діаспори 1960–1980-х років: проблематика, жанрово-стильові парадигми. Тернопіль : Джура, 2017. 412 с.
6. Чого ми хочемо? МУР : збірники літературно-мистецької проблематики. Мюнхен ; Карльсфельд, 1946. 36. І. С. 3–6.
7. Коваленко Л. Степові обрії. Вінніпег : Видавнича спілка «Тризуб», 1964. 226 с.
8. Коваленко Л. Її окрадену збудили. Вінніпег : Видавнича спілка «Тризуб», 1968. 240 с.
9. Коваленко Л. Прорість. Вінніпег : Видавнича спілка «Тризуб», 1966. 255 с.
10. Данилевич М. Український образ світу у трилогії У. Самчука «Волинь». *Наукові записки. Серія «Літературознавство»*. Тернопіль : ТДПУ, 2000. Вип. VI. С. 44–49.

Konovalova M. Liudmyla Kovalenko's nation-building concept in the space of the trilogy "Our native land that is not ours"

Summary. Task to comprehend L. Kovalenko's aesthetic phenomenon, to outline her worldview artistic concept in the novel cycle "Our native land that is not ours" are set in the article. A realistic model of reflecting reality as the most rational way to observe, learn, rethinking and events reproduction is emphasized.

The main plot lines of the trilogy are determined, the characteristic of narration event space is given. Writer's withdrawal from the established tradition of Ukrainian prose representatives to depict a peasant family in the late nineteenth and early twentieth centuries is underlined. L. Kovalenko's appeal to national history in urban provincial space through the prism of Greek family perception is noted. By Presenting a wide life panorama in the late nineteenth and early twentieth centuries of Azov region and all Ukraine, she states Ukrainian people as a nation in the literary text. National identity preservation is determined as a decisive problem that is projected through Ukrainian language existence in the area of Azov region, preservation of Ukrainian folk traditions and historical memory of Ukrainian people's heroic past. Extensive reproduction of life way and large number of characters thinking, various social and national groups representatives with different worldviews thinking is emphasized. On the example of three women Greek generation, Greek-Ukrainian family, that are together a holistic female image in development, the writer showed the national consciousness emergence in the south-eastern Ukraine region – Mariupol. National identity preservation is modeled by the writer on a clear contrast of two opposite worlds: her own – Ukrainian and someone else's – Russian.

The conclusion about successful combination of two ways literary development in writer work – modern European discourse in AUM (Art Ukrainian Movement) space and realistic traditions of national literature in the American coordinates of the association "Word" is made.

Key words: trilogy, urban space, national identity, realistic reflection of reality, nation-building concept.